

A MEROVING ÉS KAROLING KORI FORMULÁK, MINT A KERESKEDELMI JOG FORRÁSAI

BABJÁK ILDIKÓ*

A) A formulákról és gyűjteményeiről

Azzal a reménnyel fogtam bele a formulagyűjtemények vizsgálatába, hogy alapos ismereteket szerezhetek a germán-frank jogélet – ezen belül is PhD dolgozatom szempontjából legfontosabb részterület, a kereskedelem – mindennapi gyakorlatáról, különösen pedig a kereskedelmi ügyleteket kísérő magánokiratokról. Feltételezésem szerint a formulák segítséget nyújthatnak abban, hogy megismerjük azokat a szerződési formákat, amelyek a legkülönbözőbb ügyletek megkötésekor a szerződő felek számára mintául szolgáltak. Míg egy jogügyletről készült okirat mindig magában hordozza az adott konkrét eset minden sajátos tulajdonságát, addig a formulákkal másképp kell bánnunk. Ennek oka abban keresendő, hogy a formulák és a formulagyűjtemények a „jövőnek” készültek, a későbbiekben megkötendő különböző szerződésekről készítendő okiratokhoz szolgálnak mintául. Olyan mai értelemben vett blanketták tehát, amelyeket arra használtak, hogy az üzletkötéskor az adott jogügyletnek megfelelő szerződési formulát a felek konkrét megállapodásának megfelelően „kitöltve” létrejöjjön a már egyedi szerződési okirat. E célnak megfelelően – a már gyakorlatban lévő okiratok kifejezéseit általánosítva – állították össze a formulákat, hogy azok mintái lehessenek a hétköznapi üzletkötéseket kísérő okiratoknak. Mindezek alapján nem kérdéses, hogy ezek a formulák álltak a legszorosabb kapcsolatban a mindennapi joggyakorlattal, különösen pedig a szerződéskötési szokásokkal.

Jelen munkával célom annak kiderítése, hogy a különböző formulagyűjtemények milyen hatással voltak az árucserét szolgáló szerződési formákra a koraközépkori kereskedelmi viszonyok között, és hogyan tükröződnek a korabeli okiratolási szokások a szerződési mintákban.

* DR. BABJÁK ILDIKÓ

egyetemi tanársegéd

Miskolci Egyetem ÁJK, Jogtörténeti Tanszék

3515 Miskolc-Egyetemváros

Az épségben fellelt, a legkülönbözőbb jogügyletekről tudósító egyedi okiratok templomok és kolostorok levéltáraiból származnak, melyek arra voltak hivatottak, hogy az okiratokkal együtt megőrizzék az okiratba foglalt jogosultságokat. Éppen ezért, a „hagyományoknak megfelelően” erősen kiválogatva maradtak fenn, és éppen azokat az eredeti állapotokat nem adják vissza teljesen hitelesen, amelyek nyomába kívánok eredni. Ezzel ellentétben, a formulagyűjtemények már teljes képet adnak minden olyan okirati típusról, amely „az egyház jogi és birtoknyilvántartásai szempontjából nem voltak túl értékesek, és emiatt az azokat archiválók szinte sohasem dolgozták át az utókor számára.”¹ Bár CLASSEN e feltételezésére reménykeltően hangzik, mégis meglepően kevés olyan jogtörténeti munka született eddig, amelyek kifejezetten a formulagyűjteményeket boncolgatták volna. Minden, amit ma tudunk ezekről a gyűjteményekről, azt összesen néhány jogtörténésznek köszönhetjük.

A formulagyűjtemények első, és még ma is irányadó kiadását ZEUMER készítette a XIX. század végén.² Az egyes gyűjtemények értékelésével más korabeli szerzők is, mint BRUNNER és BRESSLAU is egyetértettek,³ és ZEUMER kutatásain elindulva a formulagyűjtemények bekerültek a kézikönyvekbe és tankönyvekbe,⁴ a lexikonokban pedig olyan új címszavak születtek, mint a „formula”, „formulagyűjtemény” és „formuláskönyv”.⁵

A különböző formuláskönyvek időbeli és földrajzi megoszlása tekintetében az alábbi adatok le lehetők fel a szakirodalomban: a legrégebbi gyűjtemény az Angers-ből származó *Formulae Andecavenses*, melynek keletkezése a VI. század vége és a VII. század eleje közötti időkre tehető. BERGMANN igyekezett pontosabban is meghatározni e formuláskönyv korát, és a VI. század hetvenes éveinek végét és nyolcvanas éveinek elejét jelölte meg.⁶ A nyugati vagy vizigót formulagyűjteményt (*Formulae Visigothicae*) Sisebut király idején foglalták össze, 615 és 620 között. A *Formulae Marculfi* a Nyugati

¹ P. CLASSEN: Fortleben und Wandel spätrömischen Urkundenwesens im frühen Mittelalter, in: Recht und Schrift im Mittelalter, 15. o.

² K. ZEUMER: *Formulae Merovingici et Karolini aevi*, in: *Monumenta Germaniae Historica*, Hannover 1886.

³ H. BRUNNER: *Deutsche Rechtsgeschichte* 1, Leipzig 1906, 575. és kk. o. és H. BRESSLAU: *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien* 2, Berlin 1958, 225. és kk. o.

⁴ Példaként: R. SCHRÖDER - E. FRHR. VON KÜNSSBERG: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, Berlin-Leipzig 1932, 291. és kk. o., K. VON AMIRA - K. A. ECKHARDT: *Germanisches Recht 1: Rechtsdenkmäler*, Berlin 1960, 52. és k. o.

⁵ Ezek a címszavakat U. NONN írta, in: *Lexikon des Mittelalters* 4., 646. o.

⁶ H. SIEMS: *Handel und Wucher im Spiegel frühmittelalterlicher Rechtsquellen*, Hannover 1992, 348. o.

Gót Birodalomból származik a VII. század végéről, amelyet a VIII. században további formulákkal egészítettek ki. Nagy Károly uralkodásának idején átdolgozták és ismét kiegészítették, ez a kiadása *Formulae Marculfinae aevi Karolini* néven vált ismertté. A *Formulae Turonenses* és a *Formulae Arvernenses* keletkezési idejét a VIII. század közepére teszik, ugyanezen évszázad hetvenes éveiből pedig a *Cartae Senonicae*, a *Formulae Salicae Bignonianae* és *Formulae Salicae Merkalianae* második része származik. E század legvégét jelölik meg a *Formulae Salicae Lindenbrogianae* és a *Collectio Flaviniacensis* keletkezési idejeként. A reichenauai formulagyűjtemény (*Collectio B*) a VIII. századtól a IX. század közepéig tartó időszakból tartalmaz okiratmintákat, a *Collectio C* pedig 822-844 közötti évekből származó levélgyűjteményt foglal magába. A *Formulae Imperiales*t Nagy Károly fia, Jámbor Lajos kancelláriájában foglalták össze 830 körül.⁷

Az előzőekben felsorakoztatott keletkezési időpontok, időszakok a gyűjtemények összeállításának idejére vonatkoznak, tehát maguk a formulák és az azoknak alapul szolgáló okiratok minden bizonnyal még korábról származnak, sőt nem is azonos időszakokból, és azok a jogterületek is teljesen eltérők egymástól, amelyek körében kötendő szerződésekhez mintául szolgáltak. A különböző formuláskönyvek keletkezése azonban nem egymástól elszigetelt folyamat volt, hanem – okirataik legalábbis erre utalnak, – hatással voltak egymásra. A legkiterjedtebb hatóköre a *Formulae Marculfinae* volt, amely a *Cartae Senonicae* és a *Collectio Flaviniacensis* mellett a *Formulae Salicae Merkalianae* formuláin érezeti hatását.⁸ Azt tapasztaltam, hogy a gyűjtemények egymástól igencsak különböző, sokszínű anyagot kínálnak, amelyek eredetét – feltételezésem szerint – a korabeli használók nem ismerték, és a gyűjtemények közötti esetleges összefüggéseket nem is keresték. Kézenfekvőnek tűnhet tehát az a gyanú, hogy a formulákkal azok a szerződési részletek kerültek átadásra, amelyek egy korábbi, már letűnt joggyakorlat részét képezték, és talán éppen amiatt nem lettek „kiselejtezve”, mert időközben ezek már új értelmet nyertek az újabb joggyakorlatban. Erre példaként szolgálhat a *sipulatio subnixa*.⁹

A területenként eltérő és változó joggyakorlaton kívül más olyan elemek is voltak, amelyek hatással voltak a formulák alkalmazására. Nagy Konstantinus 325-ben született egyik törvénye például előírja, hogy ha ezen időponton túl valamely ediktumon, vagy konstitúción nem lenne feltüntetve kiadásának napja,

⁷ SIEMS 349. o.

⁸ H. BRUNNER: *Zur Rechtsgeschichte der römischen und germanischen Urkunde*, Berlin 1880, 252. o.

⁹ D. SIMON: *Studien zur Praxis der Stipulationsklausel*, München 1964, 33. és kk. o.

és a konzul neve, az nem lép hatályba.¹⁰ A *Codex Theodosianus* e rendelkezése a Breviariumba már azzal interpretációval került be, hogy minden olyan törvény, amelyet a nap és a konzul megjelölése nélkül adtak ki, érvénytelen.¹¹ Ez azt jelentette, hogy törvények kiadásánál a datálás érvényességi feltétel lett, amely a koraközépkori magánokirati viszonyokra is rendkívüli hatással volt. A *Lex Baiuvariorum* például az adásvételről rendelkező fejezetében a *De pactis vel placita* cím alatt, tehát a szerződésekre és megegyezésekre vonatkozó szabálya szerint „azon szerződések vagy megállapodások ellen, amelyek írott formában vagy három illetve több megnevezett tanú előtt jöttek létre, csak akkor nem engedélyezünk semmilyen későbbi kifogást támasztani, ha a napot és az évet világosan megjelölték.”¹²

A formulagyűjtemények értékeléséhez egy további kiindulópontot adott, hogy mérlegeltem azon körülményt, hogy mindegyik könyv többszörösen átírt kéziratok formájában került elő, mely kéziratokat nyomtatott formában ZEUMER tett elsőként közzé. Ahogyan azt korábban részleteztem, a gyűjtemények a VI. és a IX. század közötti legkülönbözőbb időpontokban születtek, a bennük található formulák keletkezése pedig még ennél is régebbi időszakokhoz köthető. Az bizonyos, hogy kéziratok mindegyike a IX. században átdolgozásra került, és az is valószínűsíthető, hogy némelyik formuláskönyvet már a VIII. és IX. század fordulója táján átírták, sőt a X. század elején is.¹³ Bár a formulák – betöltve szerepüket – évszázadokon át hatottak a mindennapok jogviszonyaira, szemmel láthatóan „virágkoruk” a IX. század volt. E század során átdolgozták ezeket, ennek köszönhetően azonban továbbra is mintaként használhatták őket a szerződési okiratok elkészítésénél. A formulákat átírták ugyan, de nem történt olyan általános vizsgálat, amelynek során kiválogatták és törölték volna a már elavult formulákat, vagy azok idejétmúlt részeit. Itt tehát olyan jogi szövegek megtartását, fenntartását tapasztaljuk, amelyeknek „idejétmúltsága” ellenére

¹⁰ *"Si qua posthanc edicta sive constitutiones sine die et consule fuerint deprehense, auctoritate careant."* in: *Codex Theodosianus* (Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes) I,1,1, szerk. TH. MOMMSEN- P. M. MEYER, Berlin 1970, 27. o.

¹¹ *"Quaecumque leges sine die et consule fuerint prolatae, non valeant."* in: *Codex Theodosianus* I,1,1, szerk TH. MOMMSEN 27. o.

¹² *"Pacta vel placita, que per scriptura quacunq[ue] facta sunt, vel per testes denominatur III vel amplius, dummodo in his dies et annus sit evidenter expressus, inmutare nulla ratione sinere permittimus."* in: *Lex Baiuvariorum*, szerk. K. BEYERLE, München 1926, 160. o.

¹³ SIEMS 352. o.

később is érezhető hatásuk volt a joggyakorlatban, sőt, még a törvények szövegében is feltűnnek.¹⁴

A legrészletesebb és legnagyobb hatású formulagyűjtemény összeállítója Marculf szerzetes volt, aki a formulák összeállításának idején már hetvenes éveiben járt. Formuláskönyvének előszavában az anyagok forrásaként a „*maiores meos*” és saját okiratolási tapasztalatait jelölte meg. Az irodalomban megoszlanak a vélemények arról, hogy a „*maiores*” kifejezés mit is takar, kiknek a tapasztalataira támaszkodott a szerzetes saját ismeretei mellett.¹⁵ Véleményem szerint az a nézet áll legközelebb a valósághoz, hogy a „*maiores meos*” kifejezés foglalja össze mindazokat a helyben szokásos okirati szokásokat, amelyeket szigorúan követtek Marculf elődei és maga Marculf is. Ez arra mutat rá, hogy Marculf nagyon is tisztában volt az adott közösség szokásainak jelentőségével, amely a mindennapi joggyakorlatból derül ki, mely gyakorlat rögzítéséhez az általa összeállított formulagyűjteménnyel járult hozzá. Ahogyan más formulagyűjteményeknél sem jellemző, Marculf tevékenysége sem terjedt ki az „elődöktől megkapott”, illetve általa a hosszú évek során összegyűjtött és alkalmazott formulák revíziójára, de a IX. században aligha keltettek megütközést az értelmetlenné vált formulák, vagy az olyanok, amelyeknek csak valamelyik részük vált idejétmúlttá, szívesen ragaszkodtak az elődök hagyományaihoz. Maguk az átdolgozók, átmásolók is üresen hagyták a már „megürülve” talált okiratmintákat.

A formulagyűjtemények, mint leletek különlegessége abban áll, hogy a formulák készítették elő a jövőben születő okiratokat és leveleket, és ezzel igen szoros kapcsolatot alakítottak ki magával az írásbeliséggel. Ami az okiratokat illeti, azok a felek jogi pozícióinak igen érzékeny területét érintették, vagyis az okiratok teremtették meg és rögzítették a felek jogosultságait és kötelezettségeit. Az okiratkészítési folyamatban tehát sem az okirat leírója, sem pedig az ő megbízója nem mondott le szívesen semmilyen „már leírottról”, amelyet már évszázadok óta az adott okirati minta őrizgetett. Az okiratkészítő vagy a megbízója nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a meglévő minta nyújtotta segítség ellenére, ők állnak a legközelebb az adott ügyletből „kihozható” jogi lehetőségekhez. Ennek megfelelően az okirat elkészítésében nem csak egy egyszerű másolási, írásbeli feladatot láttak, hanem a (nagybetűvel írott) jog területén végzendő nemes tevékenységnek tekintették azt. Ez a megállapítás fontos lehet annak meghatározásában, hogy az koraközépkori okirati viszonyok

¹⁴ SIEMS 353. o.

¹⁵ Marculfi Formulae, szerk. K. ZEUMER, in MGH Formulae Merovingici et Karolini, Praefatio, Hannover 1882, 37. o. és A. UDDHOLM: Marculfi formularum libri duo (Collectio scriptorum veterum Upsaliensis 13), Upsala 1962, 10. o.

között volt-e, és ha igen, milyen mértékű volt az okirati szokások közötti specializáció.

B) Az adásvételi ügyletek okiratainak formulái

1. A kereskedelem nyomai a formulákban

A fellelt formulákban újra és újra visszaköszönő szavak, kifejezések azok, amelyekről elindulva valamiféle következtetést vonhatunk le a koraközépkori kereskedelmi tevékenységről, és még inkább arról, mekkora szerepet játszottak a mindennapok során az okiratkészítési szokások.

A formulák vizsgálatával arra a kérdésre is választ igyekszem keresni, hogy melyek voltak a formulák azon alkatrészei illetve szófordulatai, amelyek kifejezetten az árucseré körében megkötött szerződésekből érvényesültek. A formulák egészen közel visznek minket a mindennapi joggyakorlathoz, és még akkor is „életságúnak” találjuk a szerződési mintákat, ha tudjuk, hogy a gyűjtemények formulái jóval öregebbek, mint maguk a gyűjtemények, és a minták között már a IX. században több „elavult példányt” tartottak számon.

A formulákat nem csak az alapján lehet értékelni, hogy egy meghatározott szerződés megkötésekor milyen jogi funkciót tölthettek be, és egyáltalán szerződési feltétel volt-e az okirat kiállítása az ügyletről, hanem a formulákban megtalálható azon célzatosságra is tekintettel kell lennünk, amelynek köszönhetően a formulában a felek olyan ígéretét, egyéb kötelezettségvállalását vagy az általuk tanúsítandó különös eljárási módot is rögzítenek, amely már meghaladja azokat az elemeket, amelyek kötelezően belefoglalandók az okiratba. Másrészt viszont nem minden formulára jellemző ez a teljesség. Több formula is rövidítve került bele a gyűjteményekbe, amelynek az az oka, hogy ezek kifejezetten olyan szerződésrészletek, amelyeket más formulákkal kellett összekapcsolni, pontosabban a részleteket összeillesztve volt elnyerhető az adott jogügyletbe szükséges okirat mintája.¹⁶

Az alábbiakban az adásvételi ügyletekhez kapcsolódó formulák vizsgálatát az ingó dolgokra vonatkozó szerződésekre korlátozom, és bár gazdasági és jogi tekintetben jelentős szerepük volt az ingatlanokkal kapcsolatos ügyleteknek, e munka kereteit nagy mértékben szétfeszítené a koraközépkori ingatlanforgalom jogi konstrukciójának vizsgálata. Teszem ezt tekintettel arra is, hogy az ingatlan tulajdonának átruházásokor használatos *traditio cartae* olyan sokoldalú okirati forma, amely a szakirodalomban sokat vitatott értelmezési problémákat hordoz magában. Figyelemmel tehát jelen munka terjedelmére, az

¹⁶ *Formulae Visigothicae* 11., 12, és 13. in: *MGH Formulae* 580. és k. o.

ingatlanok adásvételével kapcsolatos formulák vizsgálata elmarad, ahogyan az a különös eset is, amikor valaki eladva önmagát, szolgáskorban folytatja életét saját elhatározása és ügylete alapján.¹⁷

ZEUMER *Monumenta Germaniae Historica*jának formulagyűjteményeket tartalmazó kötetében az adásvételi ügyletekkel kapcsolatos formulák megosztása az alábbiak szerint alakul: nagy részük, mintegy 20 formula az ingatlaneladás legkülönbözőbb formáihoz szolgál mintául, 8 formula pedig rabszolgák adásvételére vonatkozik. Van viszont egy olyan minta, amely alkalmas lehet úgy ingatlan, mint rabszolga eladásának okiratolására is.¹⁸ A formula szövege ugyanis megadja a szerződés adataira vonatkozó azokat a variációkat, amelyeket – aszerint, hogy mi a vétel tárgya –, az okiratnak tartalmaznia kell. Ha rabszolgát adnak el, annak nevét („*si mancipius est: nomine ill.*”), ha földet, akkor meg kell nevezni annak helyét („*si terra est: in loco nuncupante*”), és annak a vidéknek, vagy majorságnak a nevét, vagy fekvését, ahol az található, („*ubi est, in pago illo, aut in sito illo*”). A rabszolgák adásvételével kapcsolatos formulákkal azonos megítélés alá esik az a két okirati minta, amelyeket valamely templom vagy kolostor használhatott, ha ismeretlen származású újszülöttet találtak, és azt eladták.¹⁹

Az a körülmény, hogy az ingók adásvételére vonatkozó formulák mind rabszolgák eladását szolgálják, nem feltétlenül jelenti azt, hogy kizárólag csak rabszolgákkal kereskedtek volna akkoriban, és még azt sem, hogy az ügyletek legnagyobb hányada rabszolgákkal lett volna kapcsolatos. Annak oka, hogy az ingók adásvételéhez használatos formulák mindegyikéből az derül ki mégis, hogy a vétel tárgya rabszolga, másban keresendő. A rabszolgák drágák voltak, valószínűleg kimagaslóan nagy értéket képviseltek az árupiacon, és gyakran „cseréltek gazdát.” Nemcsak a vétel tárgyának értékessége, hanem a rabszolga

¹⁷ Példaként hozható fel a *Formulae Andecavenses* 25., amelyben egy házaspár nemcsak magát, de birtokait is egyetlen okirattal adja el: "*status nostros cum omni peculiare quod habemus et locare poteieremus.*" in: MGH *Formulae* 12. o.

¹⁸ *Formulae Augienses*, Coll. B 39. "*In Dei nomine ego ill. venditor et ille emptor. Constat, me tibi vendidisse, quod et ita vendidi, terram, aut mancipium, iuris mei, si mancipius est: nomine ill., si terra est: in loco nuncupante, ubi est, in pago illo, aut in villa, aut in sito illo, terra tantum, quantum, si mansura est: cum adpenditiis eius; et accepimus a te precium adtaxatum inter auro et argento et cavallos et boves et alium precium tantum et tantum, hoc quod ego, homo ill., a die presente in tua trado dominacione habendi, vivendi sive commodandi seu pro anime salute donandi, vel quiquid exinde facere volueris, in omnibus (liberam) ac firmissimam habeas potestatem facere.*" in: MGH *Formulae* 362. o.

¹⁹ *Formulae Andecavenses* 49. és *Formulae Turonenses* 11., in: MGH *Formulae* 21. és 141. o.

valamilyen esetleges fogyatékosága, hibája, illetve az eladó jogosultságaival kapcsolatos vitás helyzetek rendezésének biztosítása érdekében volt nagy jelentősége az ügyletről készülő okiratnak. Mindezek ellenére továbbra is kérdéses, hogy vajon lehetséges-e bármiféle érdemi következtetést levonni a formulák kifejezéseiből a koraközépkori rabszolga-kereskedelemre vonatkozóan. Érdekes viszont, hogy e körben sohasem olyan szerződések mintáiról van szó, amelyek kereskedők között kötöttek meg, hanem olyanokról, amelyet az eladó azon „végső” vevővel kötött, aki az adott rabszolgát használni fogja. Ez leginkább abból szűrhető le, hogy sohasem szerepel több rabszolga eladása a formulákban, hanem mindig csak egy. A vétel tárgyának beazonosítása és annak rögzítése, hogy nem szenved semmilyen fogyatékoságban, mindig egy bizonyos rabszolgára vonatkozik. Végül pedig a rabszolga elperlése esetére a formulákba felvett büntető záradék is kizárja annak lehetőségét, hogy az eladó örökösei az ügylet ellenére megszerezzék a rabszolgát az új tulajdonostól.

Mindazon funkciók ellenére, amelyek azt mutatják, milyen előnyös volt, ha a rabszolga adásvételéről okiratot készítettek, önmagáról az ügylet lefolyásáról nem sokat tudunk meg a formulákból, hiszen a formulák lényege éppen abban állt, hogy olyan szerződési mintát biztosítsanak, amelyet a legkülönfélébb szerződési körülmények között létrejövő ügyleteknél alkalmazni lehet. A rabszolgák adásvételeikor kötött szerződés egyes elemeit – már ami a formulákból erről kiderül – a következőkben igyekszem összefoglalni.

2. Az adásvételi ügylet lefolyásának formulákban rögzített elemei

Az ügyletek formulákban való leírását elsősorban az a mód határozza meg, amely „módszer” szerint a formula megfogalmazást nyer. Itt tehát a stilizáción múlik, hogy mi derül ki az adott adásvételi ügylet lefolyásáról. Az ingó dolgok – esetünkben a rabszolgák – eladásához használatos formulák szinte mindegyike szubjektíven fogalmazott, méghozzá az eladó szemszögéből nézve ismerteti az ügyletet.

Az alábbiakban a Marculf-féle gyűjteményből kiválasztva egy rabszolga eladására vonatkozó szerződési mintát,²⁰ annak összetevőiből próbálok meg kikövetkeztetni, hogyan is mehetett végbe a valóságban egy ingó dolog adásvétele.

²⁰ Marculfi Formulae II, 22. in: MGH Formulae 90. és k. o.

„*Vindico de servo aut ancilla*

Domino fratri illo illi. Constat me vobis vindedissee, et ita vindedi servo iuris mei, aut ancilla, nomen illa, non furo, non fugitivo neque cadivo, sed mente et omni corpore sano, pro quem accepi a vobis in precio, iuxta quod mihi conplacuit, auri solidos probus atque pensantes numero tantum; et ipso vero vobis presentaliter tradedi possedendum, ita ut ab hac die habendi, tenendi vel quicquid exinde decreveris faciendi liberum pociaris arbitrium. Si quis vero, quod futurum esse non credimus, ego ipse aut aliquis de heredibus meis seu qualibet persona contra hanc vindicionem venire temptaverit aut eam infringere voluerit, inferat tibi cum cogenti fisco auri tantum, vel quantum servus ipse eo tempore melioratus valuerit, et haec vinditio omni tempore firma permaneat, stipulatione subnexa.

[*Actum illo, sub die illo, anno illo.*]

A formula érdemi része az eladó azon nyilatkozatával kezdődik, amely szerint elhatározása alapján eladja azt a rabszolgát, („*Constat me vobis vindedissee, et ita vindedi servo...*”), amelyet az ezt követő felsorolásban jellemez, majd ezt követi a vételár leszámolóása („...*pro quem accepi a vobis in precio...*”), aztán a vételár közelebbi meghatározása. Ezután jön a dolog átadása („...*et ipso servo vobis presentaliter tradedi possedendum...*”), majd pedig a büntető záradék fejezi be a formulát („*Si quis vero, quod futurum esse non credimus...*”).

Magáról az ügyletről kétszer esik említés, a *Constat me vobis vindedissee...* bevezető szófordulatban, majd a vétel tárgyának leírásában: „...*accepi a vobis in precio...*; ... *servo vobis presentaliter tradedi...*”. A bevezető fordulat arra utal, hogy e felek között már volt egy előzetes megállapodás, amelynek végrehajtását jelen okirattal tanúsítják. Az ügylet végrehajtása kapcsán fennáll annak a lehetősége, hogy azt két különböző, jogilag releváns folyamatként értékeljük, amikor az *accepi* és *tradedi* fordulatokat mint az ügylet végrehajtottságát kifejező momentumokat értelmezzük. Az ügylet végrehajtása tehát a vételár átvételéből és a vétel tárgyának megszerzéséből áll. Ebből az is kiderül, hogy a két szolgáltatás egymáshoz kötött, és az is többé-kévesbé egyértelművé válik, hogy adni kell az egyik szolgáltatást, hogy megkapják a másikat. Még ha nyitva is marad az a kérdés, hogy mennyire volt tudatos mindezek írásba foglalása, az vitathatatlan, hogy a szolgáltatások kölcsönössége a formulákban jogi relevanciát nyert. Ezt részben már a szolgáltatások *ut* szóval való összekapcsolása is jelzi, amelyet más gyűjtemények formuláiban is megtalálhatunk,²¹ azonban a leginkább az általam vizsgált Marculf-féle formula

²¹ Formulae Andecavenses 9. "*accepi exinde precium...ut...*" in: MGH Formulae 7. o., Formulae Turonenses 9. "*unde accepi a te pretium ...ita ut ab hodierna die...*" in: MGH

adja vissza ezt a kölcsönösséget azzal, hogy az eladó kétszer is kihangsúlyozza, hogy „eladom neked a rabszolgát, amiért megkapom tőled az árat” („*vobis vindedisse, et ita vindedi servo... pro quem accipi a vobis in precio...*”).

Magát a szolgáltatások kölcsönösségét a bignoni formuláskönyv egyik szerződési mintája fogalmazza meg egyértelműen, sőt kétszeresen is: elsőként, úgy, hogy „megkapom tőled a vételárat ezért a...” („*Et accipi a tibi in precio pro hoc ...*”), majd újra: „a megadott árat törvényesen megszerzem (”*quem dato precio de me legibus comparasti, hoc habeas...*”)²²

A Lindenbrog-féle gyűjtemény egyik, rabszolgák eladására vonatkozó mintája hasonlóan alapos: „*constat me tibi vindidisse, et ita vindidi, tradidisse, et ita tradidi, hoc est servo... unde accipi a te precium... in tali vero ratione, ut pro ipso precio ipsum iam dictum servum habeas...*”²³

Ahogy ez a néhány példa is mutatja, mindig a vételár kifizetése és az áru megszerzése áll az adásvételi formulák középpontjában, az ügylet egyéb körülményei még akkor is a háttérbe szorulnak, ha a valóságban bizonyosan nagyobb szerepet játszottak, de maguk a formulák nem utalnak erre. Csak egyetlen esetben tesznek például említést egy rabszolga eladása kapcsán az ügyletről tanúskodó okirat átadásáról. A Merkel-féle formuláskönyv egyik irata arról tanúskodik, hogy a meghatározott és megnevezett rabszolga az adott napon egy adásvételi okirattal együtt a nyilvánosságot biztosítva kerül átadásra: „*...et preadicto servo nominato una cum carta venditionis ei publice adfirmavi, ut de ab hac die habeat, teneat...*”²⁴ Kézenfekvő tehát, hogy az okiratok igen fontos szerepet kellett, hogy kapjanak az ügyletek megkötésénél, ha a szerződési

Formulae 140. o., Formulae Salicae Merkelianae 12. "*quod pretium...accipi... ut ab hac die habeat, teneat...*" in: MGH Formulae 245. o.

²² Formulae Salicae Bignonianae 3. in: MGH Formulae 229. o. A szerződési minta teljes szövege: "*Domino magnifico fratri illo, emptore, ego in Dei nomen ille, vinditur. Constat me non inmagenario iure nec nullum coagente imperium, sed propria voluntatis mei arbitrium tibi vendere, quod ita et vendidi tibi a die praesenti, vernaculo iuris meo nomen illo, non furo, non fugitivo, non cadivo nec nulloque vitio in se habente; sed in omni corpore scimus eum sanum usque anno et die. Et accipi a tibi in precio pro hoc, iuxta quod mihi bene conplacuit vel conventum fuit, solidos tantos tanto; ita ut ab hac die memorato varnaculo superius deniminato, quem dato precio de me legibus comparasti, hoc habeas, teneas adque possideas, et quicquid exinde facere volueris, liberum et firmisimum in tua permaneat potestatem ad faciendum. Et si quis vero, quod fieri esse non credo, si fuerit aut ego ipsi aut ullus de heredibus meis, qui contra hanc vinictione ista venire aud eam infringere taemptaverit, fisco discuciente, solidos 30 multa conponat, et quod repetit nihil evindicet, sed praesens.*"

²³ Formulae Salcae Lindenbrogianae 15., in: MGH Formulae 277. o.

²⁴ Formulae Salicae Merkalianae 12., in: MGH Formulae 245. o.

minták között találunk olyat, amely szerint magát a szerződési okiratot is át kell adnia az eladónak a vétel tárgyával együtt. Mindez alátámasztja a formulagyűjtemények létezését, és emellett arra is rámutat, hogy az eladó szemszögéből szubjektíven megfogalmazott okiratok valójában csak úgy nyerik el értelmüket, ha azok a vevő kezeihez kerülnek. Hiszen csak egy olyan okirat biztosíthatja a vevőt egy esetleges *Anefang*-eljárás során, amelyben jogelődje név szerint meg van jelölve, és amely irat azt igazolja, hogy ő maga pedig becsületos módon, adásvétel útján jutott a dologhoz.

Itt röviden jellemezném a ma már különösnek hangzó, de a germán-frank viszonyok között hétköznapi mondható *Anefang*-eljárást. Az *Anefang* olyan ingó dolog megragadását jelenti, amelyről a meglöpött személy, azaz a dolog „üldözője” azt hiszi, hogy az az ő tulajdona, bár a dolog birtokából korábban valamilyen módon kiesett, tőle az eltűnt vagy ellopták. Az üldöző az esetek többségében nem magánál a tolvajnál leli dolgát, hanem egy olyan vétlen személynél, aki azt adásvétel, csere vagy más jogcímen valakitől szerezte.²⁵ Az *Anefang*-eljárás tehát a tulajdonos igénye dolgának kiadására, mely eljárás során a dolog birtokosa védekezni köteles. A birtokos a bíróság előtt azzal tudja tisztázni magát a lopás vádjá alól, és akkor szabadul az eljárásból, ha vissza vezeti a dolog megszerzését jogelődjére, és annak adja át a dolgot, akitől ő maga azt szerezte. Ez a folyamat, mint egy lánc, általában a tolvaj megtalálásához vezetett, aki nemcsak, hogy ki kellett hogy adja a dolgot annak tulajdonosának, de a lopásért járó büntetést is meg kellett fizetnie.²⁶

Ebben az eljárásban meg kell látnunk az adásvételi okirat kulcsfontosságú szerepét, ugyanis a jóhiszemű vevő a legbiztosabb módon csak akkor tudja „tisztára mosni magát”, ha kiadja azon szerződéses okiratot, amelyet az eladó adott át neki az eladott rabszolgával együtt.

Mindezek mellett nem csak a szerzés becsületességét bizonyítja az okirat, hanem a vételár megfizetésének tényét is. A formulák alapján kiállított okiratoknak éppen az volt a rendeltetésük, hogy a vevőhöz kerüljenek. Hogy ez magukból a formulákból nem is nagyon derül ki, annak oka – véleményem szerint – abban keresendő, hogy ez teljesen egyértelmű volt, nem kellett erről külön rendelkezni.

A feljebb idézet formula egy további fontos körülményre is felhívja figyelmünket. A *publice adfirmavi* kifejezés arra utal, hogy az eladott rabszolga vevőnek való átadása nyilvánosságot kapott. A Marculf-féle gyűjteményben ugyanezt a nyilvánosságot a *presentaliter* szó jelöli: „...et ipso servo vobis

²⁵ G. KÖBLER: Lexikon der europäischen Rechtsgeschichte, München 1997, 21. o.

²⁶ SIEMS 62. o.

*presentaliter tradedi...*²⁷ Tekintettel arra, hogy a szerződő feleknek mindenképpen jelen kellett lenniük, a *presentaliter* kifejezés alatt mindenképpen más személyt illetve személyeket kell értenünk, de legalábbis az okirat elkészítőjét. Itt is hiányzik a további bizonyíték az ingó dolog eladására, viszont erre emlékeztet minket a vevő jogosultságának említése. Ez az eljárási mód arra az esetre utal, hogy az eladó előbb maga megszerezte, és annak idején az árat köztudomású módon, láthatóan („*visus sum*”) kifizette. A formulákban talán azért sem találunk több utalást az eladott dolog és a vételár kicserélésének nyilvánosságára, mert az ügylet nyilvánossága magából az okiratolás tényéből egyértelműen következik.

A vételár és az áru cseréjének nyilvánossága különös hangsúllyal jelenik meg a *Carta Senonicae* azon adásvételi formulájában, amely objektív megfogalmazású, és olyan ügyletről tanúskodik, amely „jó emberek előtt kötöttet, akik alább megerősítik azt” („...*ante bonis hominibus, qui subter firmaverunt...*”).²⁸ A jó emberek, mint tanúk igazolják az ügylet leglényegesebb mozzanatait, a vételár kifizetését és a megvásárolt rabszolga átadását, és azt, hogy mindez nem alattomban, hanem nyilvánosan folyt le: „...*veniens homo... datum suum pretium ad homine negotiante ... servo suo nomen illo visus est comparasset. Et ipse negotiens ipso servo... visus est tradidisset, non fraudo sed in publico, ut...*”

A szófordulatok különbözősége ellenére, a formulába beiktatott kifejezések mind-mind az ügylet nyilvánosságát hivatottak biztosítani, és nem kell meglepődnünk azon, ha ugyanezen gyűjteményben (*Carta Senonicae*) néhány formulával korábban hasonló módon, szubjektív stilizációban egy olyan ügyletnek nyújtanak mintát, amely egy ingatlan eladásakor volt használatos.²⁹ Ennél az a szembeűnő, hogy nem csak egyszer, hanem több ízben is utalást találunk az ügyletkötés nyilvánosságára. A *boni homines* említése mellett kétszer is feltűnik a *visus est* fordulat, amely – ugyanúgy, mint a korábban említett azon ellentétpár, hogy nem alattomban, hanem nyilvánosan („*non fraudo sed in publico*”) történt az ügylet tető alá hozása, – a csalárd mesterkedés elleni védelmet szolgálta. A nyilvánosság és a csalás, álnokság elkerülésének kihangsúlyozása azon gondolaton alapszik, hogy a formula alapján kiállítandó okirat szerkesztője és használója szerint csalás fennforgása esetén az ügylet megtámadható legyen. Úgy tűnik, hogy az álnoksággal létrehozott jogügyletek elleni ezen védekezési mód, mintha valamiféle természetes jogfelfogást mutatna,

²⁷ *Formulae Marculfi* II, 22. in: *MGH Formulae* 90. o. A formula teljes szövegét lásd feljebb.

²⁸ *Cartae Senonicae* 9., in: *MGH Formulae* 189. o.

²⁹ *Cartae Senonicae* 2., in: *MGH Formulae* 186. o.

ugyanis a frank uralom alatti területek törvényeiben nem nagyon találunk ennek megfelelő szabályozást.

3. Az eladó szolgáltatása és felhatalmazása a formulákban

A vételár átvétele után szinte mindegyik formula az eladó szolgáltatására tér rá. Hogy a kereskedelmi ügyletek lebonyolításáról a lehető legtöbbet tudjam meg, az ingók adásvételéhez, közelebbről a rabszolgák eladásához használatos szerződési mintákat abból a szempontból is meg kellett vizsgálnom, hogy milyen megjegyzéseket tartalmaznak az eladó kötelezettségeivel kapcsolatosan. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy azok a formulák, amelyek ingatlan eladásához nyújtanak mintát, nem nagyon mutatnak különbséget az ingók adásvételéhez használatos formulákhoz képest. Ha csak a formulák azon kifejezéseit figyeljük, amelyek az eladó szolgáltatásával kapcsolatosak, nem is lehet megállapítani, hogy az adott szerződési minta ingó vagy ingatlan adásvételére vonatkozik-e.³⁰

Az eladó szolgáltatásával kapcsolatban is a korábban már boncolgatott Marculf-féle formula szövegéből érdemes kiindulni.³¹ A rabszolga eladása esetén tehát a vételár átvétele után következik az általunk keresett fordulat: „...*et ipso servo vobis presentaliter tradedi possessedum, it ut ab hac die habendi, tenendi vel quicquid exinde decrevis faciendi liberum pociaris arbitrium.*”

Itt három fontos elem keltheti fel a figyelmünket: az átadásra való utalás (*tradere*), majd a bírás és birtoklás rövid felsorolása (*habendi, tenendi*), illetve annak általános körülírása, mely szerint az ügyletet követően a vevő saját belátása szerint bánhat a rabszolgával. Néhány formulában azonban nem találjuk meg a dolog átadására való utalást.³² A *sens-i* formulák egyikében pedig a dologátadás úgy van megemlítve, hogy az nem alattomban, hanem nyilvánosság előtt kell, hogy megtörténjen („*visus est tradidisset, non fraude sed in publico*”).³³

³⁰ *Formulae Andecavenses* 4., 21., 27., *Formulae Marculfi* II, 19., 20., 21., *Formulae Turonenses* 8., 42., *Cartae Senonicae* 2., *Formulae Salicae Bignonianae* 4., 20., *Formulae Salicae Merkelianae* 10., 11., in: *MGH Formulae* 6., 11., 89. és k., 140., 158., 186., 229., 235., és 245. o.

³¹ *Formulae Marculfi* II, 22. in: *MGH Formulae* 90. o.

³² *Formulae Andecavense* 9., *Formulae Turonenses* 9., *Formulae Salicae Bignonianae* 3., *Formulae Salicae Merkelianae* 12, in: *MGH Formulae* 7., 140., 229., és 245. o.

³³ *Cartae Senonicae* 9. in: *MGH Formulae* 189. o.

A „*habeas, teneas et possideas*” kifejezések használata főleg azokban a vizigót és frank formulákban fordul elő, amelyekről az feltételezhető, hogy erősen a későklasszikus római jog hatása alatt születtek meg.³⁴

Az ismertetett Markulf-féle formulának azon fordulata, hogy a vevő az ügylet után saját belátása szerint bánhat a rabszolgával, a tours-i gyűjteményben határozottabban kifejezésre jut azzal, hogy a vevő szabad akarata szerint mindazt megteheti a rabszolgával, ami tulajdonosi hatalmából adódik. („...*quicquid de supradicto servo facere volueris liberam habeas potestatem...*”)³⁵ Kis eltérésekkel a gyűjtemény összes adásvételi formulájában megtaláljuk a vevő ezen jogát, amelyet szemmel láthatóan igencsak kihangsúlyoznak a formulák.

A *tradere* mozzanat, vagyis a vétel tárgya átadásának említése csak ritkábban fordul elő. Mai szemszög nézve a dologátadást, mint a tulajdon megszerzését főszolgáltatásnak tekintjük, a római vulgárjogi irodalom szempontjából viszont ez nem volt ilyen egyértelmű. Maga a *traditio* akkoriban ugyanis már nem volt a tulajdonszerzés feltétele.³⁶ LEVY itt abból a szokásból indul ki, hogy a vétel tárgya és a vételár az ügylet megkötésekor nyomban átadásra került.

Attól a szokástól, hogy a *traditio* nem volt a tulajdonszerzés feltétele, a Marculf-féle gyűjtemény azon mintája mutat eltérést, amelyben alapvetően meghatározásra kerül az adásvételi ügyletek lényege, a vételár leszámolása és a dolog átadása: „...*Licet empti vindetique contractus sola precii adnumeratione et rei ipsius traditione consistat...*”³⁷ Ezen „útmutató” alapján a *traditio* elengedhetetlen része volt az adásvételi szerződésnek, és az ügylet okiratba foglalását is minden esetben elvárták. Ha ez mégis kimaradt néhány formulából, ezt azzal lehet magyarázni, hogy a *traditio*, – kiváltképp a készpénzes adásvételi szokások között – magától értetődő volt és mindig meg is valósult, annak formulában való említése nélkül is. Le kell azonban szögezünk, hogy a vételár megfizetése, amely szintén magától értetődő kellett, hogy legyen a készpénzes adásvétel esetén, – a dologátadással ellentétben – minden formulában rögzítést nyert.

³⁴ Formulae Visigothicae 11.: „*quem ex hanc die habeas, teneas et possideas...*” in MGH Formulae 580. o. és Formulae Salicae Bignoniana 3.: „... *hoc habeas, teneas adque possideas...*”, Formulae Salicae Merkeliana 12.: „... *hac die habeat, teneat atque possedeat...*”, Formulae Salicae Lindenbrogiana 15.: „...*dictum servum habeas, teneas atque possedeas...*” in: MGH Formulae 229., 245., és 277. o.

³⁵ Formulae Turonenses 9. in: MGH Formulae 140. o.

³⁶ E. LEVY: West Roman Vulgar Law. The Law of Property, Philadelphia 1951, 134. és k. o. és M. KASER: Römisches Privatrecht 2, München 1975, 280. és k. o.

³⁷ Formulae Marculfi II, 19. in: MGH Formulae 89. o.

Az okiratszerkesztési okok mellett talán egy különös jogi szemléletmóddal is magyarázhatjuk ezt. Mint ahogyan azt korábban kifejtettem, a vételár kifizetését elsősorban az adásvételi okirat igazolja a vevő számára. A megvett dolgot a vételár kifizetésével megkapta, így számára már nem volt égetően fontos, hogy a *traditio* ténye is bekerüljön az okiratba, sokkal inkább az volt lényeges, hogy innentől kezdve jogosult lett arra, hogy saját belátása szerint bánjon a megvásárolt dologgal. Úgy tűnik tehát, mintha átalakultak volna – a vevő szempontjából tekintve – az adásvétellel és a *traditio*val kapcsolatos elképzelések. Már nem annyira a vételár kifizetése és a dologátadás jelenti a „feljogosítottságot”, hanem sokkal inkább az eladó hozzájáruló nyilatkozata teremti meg a jogosultságok gyakorlásának lehetőségét. A dolog „bírása” és az azzal való szabad rendelkezés hangsúlyozása fejezi ki tehát a formulákban a vevő feljogosítottságát. Mindezek ellenére mégsem mondhatunk le arról az „alapvető igazságról”, hogy – bár az eladó nyilatkozta felhatalmazza a vevőt a dologgal való szabad rendelkezésre – a vételár kifizetése és maga a *traditio* teremti meg a vevő minden jogát a megvett dolog felett. Az eladó hozzájáruló nyilatkozata az ügylet átláthatósága és egyértelműsége szempontjából volt kulcsfontosságú mozzanat, hiszen nagy értékű javak cseréjekor a korabeli viszonyok megkövetelték ezt.

4. A büntetési formula, mint a kora középkori okirati viszonyokhoz alakított késő klasszikus megoldás

Az adásvételi formulák büntetési formulával, büntetési záradékkal végződnek. Ezek tartalmazzák azon eset szankcióját, ha az adásvételt megtámadnák, tehát a vevő által megszerzett dolog vitatottá válna.

A büntetési formulákkal kapcsolatosan a szakirodalom elsődlegesen arra igyekszik választ keresni, hogy a különböző későklasszikus kori formák milyen hatással voltak a koraközépkori, főleg frank büntetési záradékok használatára.³⁸ Tekintettel arra, hogy jelen munka keretei között kifejezetten a formulagyűjteményekben fellelhető adásvételi okirati mintákat szándékozom feltérképezni, ezért a büntetési záradékokkal csak annyiban kívánok foglalkozni, amennyire ezek az általam vizsgált okiratokban releváns módon megjelennek.

³⁸ Lásd erről bővebben: E. LEVY: *Weströmisches Vulgarrecht. Das Obligationrecht*, Weimar 1956, 211. és kk. o., R. LOENING: *Über Ursprung und rechtliche Bedeutung der in den altdeutschen Urkunden enthaltenen Strafklauseln*, in: *Vertragsbruch im deutschen Recht*, Strassburg 1876, 534-600. o.

Most is a már bemutatott Marculf-féle mintából indulok ki, amely hasonlóan a gyűjtemény több formulájához utolsó soraiban tartalmazza a büntetési záradékot: „*Si quis vero, quod futurum esse non credimus, ego ipse aut aliquis de heredibus meis seu qualibet persona contra hanc vindicionem venire temptaverit aut eam infringere voluerit, inferat tibi cum cogenti fisco auri tantum, vel quantum servus ipse eo tempore melioratus voluerit, et haec vinditio omni tempore firma permaneat, stipulatione subnexa*”.³⁹

Azokban a formulákban, amelyekből hiányzik ez, vagy az ehhez igen hasonló büntetési záradék, SIEMS szerint ez nem tudatosan maradt „figyelmen kívül”, inkább valamiféle gazdaságossági ok miatt döntött úgy a formulák összeállítója, hogy a büntetési záradékot a majdani szerződés okiratba foglalója egy másik adásvételi formula végéről „átmásolja.”⁴⁰

A záradékot három részre bonthatjuk: elsőként mindazon személyek megjelölésére, akik a jelen adásvételt megtámadják (...*ego ipse aut aliquis de heredibus meis seu qualibet persona contra hanc vindicionem...*), másodszer azon tényállás körülírására, amely kiváltja a szankciót (...*venire temptaverit aut eam infringere voluerit...*), harmadikként pedig maga a szankció van megfogalmazva (...*inferat tibi cum cogenti fisco auri tantum...*), összekötve azzal az általános kívánalommal, hogy az adásvételi ügylet mindörökre érvényesen fennmaradjon (...*et haec vinditio omni tempore firma permaneat...*).

A büntetési záradékok mindig olyan esetekre szólnak, ha valaki a jövőben esetlegesen megtámadná az ügyletet. Ezek a személyek általában fel vannak sorolva, mely szerint vagy maga az eladó, vagy annak bármely örököse (*ego, heredes*) lehet az, aki kételkedik a szerződésben, de van olyan formula is, amelyben a *qualibet persona* megjelölés helyett *opposita persona*⁴¹ vagy *extranea persona*⁴² tűnik fel, anélkül, hogy ezen belül bármiféle megkülönböztetést tennének. Ezzel a formulák különböző személyi köröket kapcsolnak össze, egyrészt a szerződő felet és annak örököseit, másrészt pedig minden rajtuk kívül állót. Most már csak az kérdéses, hogy vajon ezen különbségtételnek milyen jelentősége lehet a későbbiekben.

Az adásvétel megtámadására irányuló eljárást a formulákban szintén különféle kifejezésekkel találjuk leírva. A tours-i gyűjteményben például azokat jelölik meg, akik a szerződést ármánykodással igyekeznek megtámadni,

³⁹ Formulae Marculfi II, 22. in: MGH Formulae 90. o.

⁴⁰ SIEMS 399. o.

⁴¹ Például Formulae Andecavenses 4., Formulae Marculfi II, 19., Cartae Senonicae 2., Formulae Salicae Merkelianae 9., 10., in: MGH Formulae 6., 89., 186. és 244. o.

⁴² Például Formulae Andecavenses 9., 19., 21., 27., Formulae Salicae Lindembrogianae 8., 15., in: MGH Formulae 7., 10. és kk., 272. és k. és 277. o.

felülvizsgálni: „...*qui contra hanc vinditionem aliquam calumniam vel repetitionem generare praesumpserit...*”.⁴³ Az angeri formuláskönyv egyszerűbben fogalmaz, amikor azokat veszi a "támadók" közé, akik a szerződés ellen panaszt igyekeznek tenni: „...*qui contra hanc vindicionem agere conaverit...*”.⁴⁴ Mindezek mellett találunk olyan büntetési záradékokat, amelyek e fenti fordulatokat kombinálják: „...*qui contra hanc vinditione ista venire conaverit...*”⁴⁵, vagy „...*qui contra hanc vendicionem aliquam calumniam repetere conaverit...*”⁴⁶, vagy „...*contra hanc vindicionem venire temptaverit aut eam infringere voluerit...*”.⁴⁷ Ez utóbbi mondat azt az érzést kelti, hogy az, aki az adásvétel ellen indít eljárást, magát az okiratot támadja meg, azt akarja kettészakítani (*infringere*). Ennek talán lehet is valami alapja, ugyanis a Lindenbrog-féle gyűjteményben kifejezetten azt hangsúlyozza az egyik formula, hogy a szankció azt sújtja, aki jelen adásvételi okirat ellen támad vagy a mögött ármánykodást feltételez: „...*qui contra hanc cartolam venditionis venire aut eam calumniare preasumpserit...*”.⁴⁸ Miután az adásvételi ügyletet okiratba foglalták az ügylet megtámadása tehát az okirat megtámadásaként jelenik meg. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ügyletet vitássá tevő eljárással az okirat semmisségét akarták volna elérni. Inkább arról lehetett szó, hogy az eladó és örökösei nem akarták, hogy az adásvétel érvényben maradjon, mindezt annak érdekében, hogy a vétel tárgyát visszakaphassák. Ami pedig a kívülállókat illeti (*qualibet persona*), esetükben az az elképzelhető, hogy ők a dolgot valamilyen egyéb jogosultságuk alapján követelik maguknak. Ez azért marad pusztán feltételezés, mert ilyesmiről egyik formula sem számol be.

Az a kérdés is fontos viszont, hogy meg tudjuk-e állapítani, hogy vajon az imént jellemzett büntetési záradékok miféle konfliktusokat kívánnak rendezni? Inkább az eladó illetve örökösei által indított „támadás” esetére szólnak, vagy a külső harmadik személyek dologra benyújtott igénye esetén felmerülő eljárásban is szerepet kapnak, amikor az eladó jogszavatossága is felmerül? Mindezzel az a további kérdés is felmerül, hogy az eladó felelőssége csak a dolog birtokának elperlésekor áll be, vagy az adásvételi ügylet egyéb okból való megtámadásakor? Ez utóbbit látszanak valószínűsíteni a „vélelmez, igyekszik, és megtámad” kifejezések (*praesumpserit, conaverit, temptaverit*).

⁴³ Formulae Turonenses 5., 8., 9., 10., in: MGH Formulae 138. és kk. o.

⁴⁴ Formulae Andecavenses 9., 19., 21., 27., in: MGH Formulae 7., 10. és k. és 13. o.

⁴⁵ Cartae Senonicae 2., in: MGH Formulae 186. o.

⁴⁶ Formulae Salicae Lindenbrogianae 15., in: MGH Formulae 277. o.

⁴⁷ Formulae Marculfi II, 22., 20. és a Formulae salicae Bignoniana 3., in: MGH Formulae 90. és k, és 229. o.

⁴⁸ Formulae Salicae Lindenbrogianae 8., in: MGH Formulae 272. o.

A formulák szövege meglehetősen „elmosza” azokat a tényállásokat, amelyek kiváltják a büntetésfizetési kötelezettséget. Ha az eladó, örökösei vagy egy harmadik személy indít eljárást az ügylet ellen, az azt jelenti, hogy nem akarják, hogy a vétel tárgya a vevőnél maradjon. Ez arra is rávilágít, hogy az eladó az okirat szerint alá veti magát a szankciónak, de az furcsaságnak tűnik, hogy ennek elvileg egy olyan harmadik személyre is érvényesülnie kell, akinek semmi dolga nem volt az adásvételi ügylettel, úgyszólván „semmi köze hozzá”, „pusztán” csak saját dolgát követeli vissza a vevőtől.

A Marculf-féle gyűjteményben találunk egy olyan tényállást is, amely az ügyletnek külső személy (*qualibet opposita persona*) általi megtámadásra vonatkozik, amikor e személy azért támadja meg az ügyletet, mert az adásvételt „rosszul kötötték meg” (*male vindidisse*).⁴⁹ Ez minden bizonnyal azt jelenti, hogy az eladó nem a saját, hanem más dolgát bocsátotta áruba, tehát a vevő sem szerzett rajta tulajdont, erre tekintettel az eladó jogszavatossága kerül a probléma középpontjába. Ha tehát egy harmadik személy, mint a dolog jogosultja követeli a dolog kiadását, akkor az eladónak vagy örököseinek védekeznie kell. Ha ez nem sikerül, akkor ennek következtében beáll a felelőségük, meg kell fizetniük a vevőnek a vételár kétszeresét és a – vevő által időközben az árura fordított – hasznos beruházás értékét. Itt nyilvánvalóan a római jogszavatosság későklasszikus kori változatának utóhatását fedezhetjük fel.⁵⁰ Ha tehát az eladót védekezésre hívták fel, és ez sikertelennek bizonyult, így a „hibás” adásvétel tárgyát a jogosult harmadik személy kapta meg, az eladó felelőssége abban állt, hogy megtérítse a vevőnek a dolog árának kétszeresét, és a hasznos beruházásokat.

Visszatérve formuláink büntetési záradékaihoz, megjegyzendő, hogy az adásvételi okiratok ezen részei biztosítják a vevőt arról, hogy a megvásárolt dolog elperlése esetén beálljon az eladó felelőssége, és fizetnie kelljen.

A büntetési záradékban foglaltak megfizetése tekintetében a bemutatott Marculf-féle formulától eltérő mintát ad egy *sens-i* formula, mely záradékában

⁴⁹ A Marculf-féle formuláskönyv egyik ingatlan adásvételére használatos okiratmintája segíthet megérteni ezt a problémát. Ebben így áll a büntetési záradék: *"Si quis vero, quod futurum esse non credo, ego ipse aut aliquis de heredibus vel proheredibus meis seo qualibet (opposita) persona contra hanc vendicionem venire timptaverit, aut me male vindidisse convincerit, et a me vel heredibus meis defensatum non fuerit, tunc inferamus vobis heredibusque vestris dupla pecuniam, quantum a vobis accipi, et ipsa villa meliorata valuerit; et quod repetit vindicare non valeat, sed presens vinditio omni tempore firma permaneat, stipulatione subnexa."* Formulae Marculfi II, 19., in: MGH Formulae 89. o.

⁵⁰ E. LEVY: Weströmisches Vulgarrecht 211. és kk. o, és M. KASER: Römisches Privatrecht 2., 390. és k. o.

azt tartalmazza, hogy a vétel tárgyának megduplázott értékét kell az eladónak megfizetnie, és ez az összeg a vevő és kincstár között szétosztandó.⁵¹

Ismét mást találunk néhány olyan formulában, amelyek nem az eredeti vételárhoz vagy az időközbeni értéknövekedéshez kötik a szankció mértékét, hanem egy előre rögzített büntetési összegből indulnak ki. A Lindenbrog-féle formuláskönyvben találunk erre példákat, amelyek szerint a pereskedő egy aranyat vagy ennek megfelelő kimért ezüstöt kényszerül megfizetni („...*cui litem intulerit auro unicas tantas, argento libras tantas coactus exolvat...*”).⁵² A tours-i formulákban pedig formulánként eltérő mértékű büntetésként 15-60 *solidust* illetve egy font aranyat „ajánlanak kiszabni”.⁵³ Ezzel ellentétben az Angerből származó szövegek előre rögzítik a büntetés mértékét, de azt a vevő és a kincstár között szétosztani rendelik: „...*inferit inter tibi et fisco, soledus tantus coactus exolvat...*”⁵⁴ Tekintettel arra, hogy nem tapasztalunk különbséget a tekintetben, hogy ki az, aki megtámadja az ügyletet, úgy tűnik a formulák az irányba mozdulnak el, hogy – a vételárhoz igazítva, vagy rögzített mértékben – a kincstár is részesüljön a befizetett büntetésből. A Bignon-féle gyűjtemény egyik szerződési mintája e tekintetben nagyon egyértelműnek tűnik: „...*fisco discuciente solidos 30 multa conponat...*”⁵⁵ E körben ismét hivatkozhatunk a Marculf-féle gyűjteményre, amelyben találunk egy olyan szerződési mintát, amelynek büntetési záradékában az áll, hogy a *fiscus* kikényszerítheti a büntetés megfizetését: „...*inferat tibi cum cogenti fisco auri tantum, vel quantum servus ipse eo tempore melioratus valuerit*”.⁵⁶ Ez a szöveg azt is mutatja, hogy lehetőség volt arra, hogy a „fix büntetést” és a dolog egyenértékét egymás mellett, alternatív módon vegyék fel a büntetési záradékba.

Amiben viszont a különböző gyűjtemények büntetési záradékai megegyeznek az az, hogy azzal a nyilatkozattal zárulnak, amely szerint kívánatos lenne, ha az adásétel örökre érvényben maradna.

A megvizsgált formulák értékelése során az volt a benyomásom, hogy fejlődési folyamat követhető nyomon bennük. A folyamat kiindulási pontját a későklasszikus kori jogszavatosság továbbélő formája adja: az eladó köteles

⁵¹ Cartae Senonicae 2.: „...*tunc inferat tibi una cum sotio fisco duplum tantum, quantum (a die accepi, vel quantum) ipsas res immelioritas valuerint...*” in: MGH Formulae 186. o.

⁵² Formulae Salicae Lindenbrogianae 8. és 15., in: MGH Formulae 272. és k., és 277. o.

⁵³ Formulae Turonenses 5.: „...*solidos tantos...*”, Formulae Turonenses 8.: „...*solidos 15...*”, Formulae Turonenses 9.: „...*solidos 60...*”, Formulae Turonenses 10.: „...*auri libra una, argenti pondo quinque...*” in: MGH Formulae 138-141. o.

⁵⁴ Formulae Andecavenses 9., 19., 27., in: MGH Formulae 7., 10. és k. és 13. o.

⁵⁵ Formulae Salicae Bignonianae 2., 3., in: MGH Formulae 228 és k. o.

⁵⁶ Formulae Marculfi II, 2. in: MGH Formulae 91. o.

arra, hogy szavatolja a dolog jogi „tisztaságát”, és abban az esetben, ha nem tudja megtartani a dolgot a vevő számára, vagyis egy harmadik személy elperli azt, akkor köteles megfizetni a vevőnek a vételár dupláját. Aztán eljött egy pont, amikor ez a rendszer már nem volt követhető. Az eladó sikertelen védekezése ugyan még egy ideig rögzítést nyert a formulákban, de ez többnyire elvesztette eredeti funkcióját. Már nem ismerték el az eladót felelősként egy olyan idegen dologért, amelyet a vevő elvesztett a dolog jogosultja javára. Ami a felelősséget megalapította, az a szerződés ellen, vagyis a vétel tárgya ellen indult tárgyalás. Ennek megfelelően a büntetés megfizetése az eladót illetve örökösait terheli, ha nem akarják átengedni a dolgot a vevőnek, vagy egy harmadik személyt terhel, ha a megvett dolgot magának követeli, és ezzel a vevőt a sikeres vételnek megfelelő helyzetbe kell hoznia. Következésképpen a büntetés ezután már nem a vétel tárgyának elvesztésével kapcsolható össze, hanem azokat terheli, akik vitatják az adásvételt, vagy éppen igazolni tudják a dologhoz fűződő „erősebb” jogosultságukat. Büntetést csak annak a sikertelenül támadónak kell fizetnie, aki megpróbálta a megkötött szerződést felbontani, vagy pedig állítólagosan jogosítottnak hitte magát a dolog tekintetében, és erről a vevőt vitában igyekezett meggyőzni. Ezzel tulajdonképpen a jogszavatosság átalakult a vevő elleni olyan alaptalan támadásokért való felelősséggé, mely támadások arra irányultak, hogy a vevőt megfosszák az általa megvásárolt dologtól.⁵⁷

Ennek következtében a szankció, pontosabban annak összege is szálakra foszlott, a vevő és a kincstár is részesült a büntetés megfizetéséből. A vételár duplázódása mellett megjelent az érték megtérítése és az előre rögzített büntetés, amelyek alternatív módon álltak egymás mellett. A megtérítésre eredetileg jogosult vevő mellett már fellépett a *fiscus* is, mit a büntetőpénz „beszedője”. Látható, hogy most már nem egy jogszavatossági problémáról van szó, hanem egy olyan kísérletről, amellyel valakitől az általa becsületesen megszerzett dolgát el akarják venni, és nagyon úgy tűnik, hogy a *fiscus* alaposan „gondját viselte” ezeknek az ügyeknek.

C) Összegzés

Az adásvételi szerződésekhez készített minták, azaz az adásvételi formulák részeit tekintve megállapítható a kapcsolat a formulák alkotórészei és a későklasszikus kori római okirati szokások között. Ezek a koraközépkori dokumentumok jelenthetik tehát a kapcsolódási pontokat, az átmenetet az antik és középkori okiratszerkesztési gyakorlat között. Azért nevezhetjük ezt egy

⁵⁷ SIEMS 405. o.

átmeneti időszaknak, mert számos antik formát a germán-frank viszonyokhoz alakítva adtak tovább az utókoroknak, gondoljunk csak az előzőekben elemzett büntetési záradék funkciójának átalakulására.

A formulák azon szerepének méltatása mellett, hogy „láncszemként” jelentek meg az antik hagyományok és a „sötét” középkor magánokirati szokásai között, továbbra is csak nehezen becsülhető meg, milyen jelentőséggel bírtak maguk a formulák és a segítségükkel megszerkesztett okiratok a korabeli jogéletben. Itt nem csak elsősorban az írásbeliség hiányáról van szó, és azon körülményről van szó, hogy ritkaság számba ment, ha valaki ismerte az írás tudományát. Figyelve azt, hogy maguk a formulák milyen típusú ügyletekhez szolgáltak „mankóul”, sokat megtudhatunk az adott ügylet jogéletben betöltött szerepéről. A formulák jelentős hányada különböző ingatlanok elidegenítésével kapcsolatos, másik részük pedig rabszolgák adásvételéhez szolgál mintául, amelyek mindegyike egy-egy rabszolga eladásához kínál alapot. Ha ehhez még a formulákban található körülményes kikötéseket és óvintézkedéseket is figyelembe vesszük, bizonyosak lehetünk abban, hogy a formulák alapján elkészített szerződési okiratok sohasem egy kereskedőhöz, hanem a láncolat végén álló azon vevőhöz kerültek, aki ezen irat birtoklásával kívánták biztosítani szerzésük „tisztaságát”, és ezzel igyekeztek maguknál tartani a megszerzett árut. A kereskedők között gyorsabban lezajló és nagyobb volumenű ügyletek azért nem jelentek meg a formulákban, mert ezen szerződési minták kissé nehezkesek voltak a kereskedők mindennapi ügyleteinek dinamizmusában, ezek megörökítésére a formulák kevésbé voltak alkalmasak, és a kereskedőknek épp nem az volt a célja, hogy jó ideig maguknál tartsák a megvásárolt árut, hanem az, hogy minél előbb túladjanak azon.

Az adásvételi okiratok funkcióját magukból a formulákból tudhatjuk meg: elsődlegesen bizonyítékként szolgáltak. A rabszolgák adásvétele körében az ügylet megkötésének és lebonyolításának nem volt jogilag releváns szerepe, csak egyetlen okiratban találtunk említést e tekintetben, mindezt anélkül, hogy pontosabban kifejtésre kerülne, miben is áll ez. Ezzel nem áll ellentétben, hogy az okiratok bizonyító értéküket már azzal elnyerték, hogy a vevő kezeihez kellett hogy kerüljenek, hiszen az volt a rendeltetésük, hogy átadják ezeket a vevőnek. A vevő számára az volt döntő jelentőségű, hogy a vételár kifizetése, a dolog megszerzésének jogossága és jogelődjének megnevezése megtalálható volt az okiratban, már ha az adott helyen volt az okirat kiállítására alkalmas személy, aki egy értékes dolog, egy rabszolga vásárlásakor erről okiratot tudott készíteni a formulák alapján.

Általánosságban azért azt mindenképp le kell szögeznünk, hogy a formulák nem tesznek különbséget az adásvétel és a csere között. Abból indulnak ki, hogy alkalomadtán pénzzel történik a fizetés, de újra és újra az

tűnik ki a szövegből, hogy ez tulajdonképpen a felek általi megállapodásnak megfelelő értékkel bíró dolog került átadásra, amely lehet pénz, vagy egy másik értéktárgy is. E kettős lehetőség szinte minden formulában párhuzamosan áll egymás mellett, anélkül, hogy bármilyen következtetést tudnánk levonni az egyes ügyleti formulákról a tekintetben, hogy ténylegesen pénzzel, vagy más dologgal fizettek a szerződő felek egymásnak. Mindebből azt a következtetést vontam le, hogy a kezdetleges germán-frank kereskedelmi viszonyok között a korabeli jogfelfogás nem mutatott túlzott „érzékenységet” az adásvétel és a csere közötti jogi különbség iránt, mégis alappal feltételezhetjük, hogy az évtizedek előrehaladtával a cserekereskedelem helyett mind gyakoribbá vált a készpénzes adásvétel, köszönhetően ezen ügylet rugalmasságának. Ezen megállapításomra tekintettel következetesen adásvételként kezeltem a vizsgált formulákban fellelt jogügyleteket, megjegyezve azt, hogy a valóságban minden bizonnyal néhányuk azért csereügyletként valósult meg.

Ami az adásvételi ügyletet illeti a maga teljességében, abban is biztosak lehetünk, hogy a felek között már az okiratolást megelőzően létrejött a szerződéses konszenzus, de ezen megállapodásukat nem tekinthetjük olyan önálló jogi kategóriának, mint az a klasszikus római jogban a szerződési típusok esetén tapasztalható volt. Itt arra utalnék, hogy míg a római elődök az esszenciális elemekben (áru és vételár) való pusztá megegyezésekor létrejött az adásvételi szerződés, addig a frank viszonyok között nem a felek megegyezése kapott hangsúlyt a szerződéses okiratokban, hanem az ügylet lefolyása, vagyis a *pretium* és a ügylet tárgyának a cseréje, az ügylet tárgyának jellemzése és a büntetési záradék. A frankoknál mindezek együttesen jelentik a *venditiot*, ez tehát valamivel tágabb fogalom a római jogban megszokottnál. Ebben azt is látnunk kell, hogy a frankok nem arra „használták” a szerződési okiratokat, hogy abban a megkötött szerződés esszenciális elemeit rögzítsék, hanem inkább a bizonyítási funkció felé orientálódnak, az ügylet lebonyolításának lépéseit örökítették meg elsősorban a vevő – mint az okirat „célállomása” – érdekében.

A Marculf-féle gyűjteményben az adásvételi szerződés elemeit, azaz a vételár kifizetésének és a dolog átadásának mozzanatát már absztrakt megfogalmazási módban is megtaláljuk. Itt ugyan még jelen van a fizetés tényének okiratban való rögzítése, méghozzá úgy, hogy az eladó – megadva a feljogosítottságot a vevőnek a dologra nézve, – megjegyzi, hogy ő maga megkapta a vételárat, a *traditio* momentuma viszont fokozatosan háttérbe szorult a formulákban. A *traditio* megjelölése helyett inkább azt tapasztaljuk, hogy az eladó nyilatkozik arról, hogy a vevő saját belátása szerint rendelkezhet a dologgal: *habere, tenere, possidere*.

Végezetül ismét utalnék arra a körülményre, amely nagy mértékben befolyásolta a koraközépkori kereskedelem nyomai után való kutatásaimat: a

formulagyűjtemények okiratai roppant sokszínűséget, pontosabban sokrétűséget mutatnak. Egységességük hiánya nem pusztán abból adódik, hogy a germán-frankok lakta legkülönbözőbb területekről, és időszakokból származnak. Még egyazon formuláskönyv okirati mintái között sem könnyű eligazodni, egy-egy szerződési mintát alaposan szemügyre kell vennünk ahhoz, hogy egyértelműen eldönthessük, milyen jogügylet okiratba foglalásához szolgálhattak segítségül, és ha az ügyletet meg is tudjuk határozni, újabb nehézséget okozhat annak meghatározása, hogy a szerződés tárgya kizárólag ingó, vagy ingatlan volt-e, esetlegesen pedig arról van-e szó, hogy az adott formula mind ingó, mind ingatlan eladásához illetve cseréjéhez alkalmas lehetett.

Zusammenfassung

Die Formulae der Merowing- und Karolingenreich als die Quellen des Handelsrechts

Diese Arbeit ist eine Durchsicht der Quellen im Hinblick auf Aussagen zur Rechtspraxis und den Formen des frühmittelalterlichen Güterausstausches, aber ich beschäftige mich nicht mit den Urkunden und dem gesamte frühmittelalterliche Material. So wichtig eine Urkunde auch sein mag, sie betrifft doch stets nur einen konkreten Fall. Anders verhält sich mit den Formulae. Es handelt sich um Formularsammlungen, die im Hinblick auf die zukünftige Abfassung von Urkunden und Briefen Muster zusammenstellen. Zu diesem Zweck wurden die häufig aus der Urkundenpraxis stammenden Formulare in den Einzelaussagen generalisiert und in eine allgemeingültige Fassung gebracht. Getragen werden die Formularsammlungen also von der Zielsetzung, in einem bestimmten Bereich gestaltend auf das Rechtsleben, insbesondere auf Vertragsschlüsse, einzuwirken. Deshalb soll hier, wenn auch sehr knapp, auf die Formulae eingegangen werden, um zu sehen, ob und welche Vertragsmuster für Angelegenheiten des Handels bereitgestellt wurden.

Als älteste Formularsammlung gelten die aus Angers stammenden *Formulae Andecavenses* vom Ende des 6. bis Anfang des 7. Jahrhunderts; die *Formulae Marculfi* stammen aus dem Westfrankenreich vom Ende des 7. Jahrhunderts. Aus der Mitte des 8. Jahrhunderts haben wir die *Formulae Turonenses*, aus den 70er Jahren des 8. Jahrhunderts die *Cartae Senonicae*.

Der Befund erscheint nicht sonderlich augend, er verdient aber Beachtung, ist er doch grundsätzlicher Natur. Da zeigt sich bereits in der angedeuteten Parallelscheinung in den Leges. Darüber hinaus hat das Bereithalten von Formularen für künftige Urkunden und Briefe einen besonders engen Bezug zur Schriftlichkeit. Und was Urkunden betrifft, geht es dabei auch um den sensiblen Bereich der Sicherung von Rechtspositionen.

Die Funktion der Kaufurkunde sehen die Formulare, wie sie selbst sagen, in ihrem Beweiswert. Eine rechtlich relevante Bedeutung für Abschluß und Durchführung des Geschäfts läßt sich bei den Sklavenverkäufen nicht feststellen. Allgemein ist festzustellen, daß die Formulare nicht zwischen Kauf und Tausch unterschieden. Sie gehen gelegentlich davon aus, daß mit Geld gezahlt wurde, dann rechnen sie wieder mit der Hingabe vereinbarter Sachwerte. Entscheidend ist, daß beide Möglichkeiten in den Formularsammlungen nebeneinander stehen, ohne daß daraus Konsequenzen hinsichtlich der sonstigen Ausgestaltung der Vertragsmuster gezogen würden. Insbesondere wird nicht berücksichtigt, daß bezüglich der hingegebenen Sachwerte ebenfalls Sach- und Rechtsmängelprobleme entstehen konnten. Es scheint, als wäre man für dererlei Fragen nicht sensibilisiert gewesen.

Auf jeden Fall wurde es deutlich, daß den Auftraggeber oder Schreiber dieser Sammlungen in Nähe zu rechtlichen Angelegenheiten bewußt war. Sie sahen in der Anfertigung der verschiedenen Urkunden nicht nur eine simple Schreibleistung auf der Grundlage vorgeformter Muster, sondern empfanden ihre Tätigkeit als eine Aufgabe im Bereich des Rechtslebens. Das ist ein wichtiger Anhaltspunkt zur Einschätzung der vermuteten Spezialisierung und Professionalisierung im Bereich des Urkundenwesens.